

СТАЛІНІЗМ В ОЦІНЦІ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1930 – 1940-х РОКІВ

Ідеологія більшовизму на теренах Радянської імперії виявилася найбільш вдалим виразником російської ментальності, обрамленої в трансформовані концептуальні позиції “творчо” розвинутого марксизму. Оскільки її первинність (всупереч основним засадам соціальної теорії К. Маркса) завжди була всюдищуою, нав’язливою, цинічною та відверто брехливою в усій панорамі людського буття, вона не могла залишатися не поміченою аналітиками.

Український визвольний рух 1930 – 1940-х рр. супроводжувався ґрунтовним аналізом ідеолого-політичної доктрини держави-агресора, направленої на приниження, паплюження, а то й знищення українськості. Тема “сталінізму” як політичної системи, ідеології та правлячого режиму теж знайшла своє відображення на сторінках підпільних видань українського самостійницького руху.

Одним із перших творів української політичної думки, в якому аналізується державний устрій СРСР – “система советів, оперта на режимі т. зв. “пролетарської диктатури””, стала праця М. Сціборського “Сталінізм”¹. Характерною особливістю роботи, по-перше, є те, що вона написана не у постсталінський період, а, так би мовити, “з середини”, в період його розквіту (1939 р.), по-друге, критика сталінізму здійснюється на підставі демонстрації засадничих відмінностей марксистської теорії “наукового соціалізму” від результату, отриманого внаслідок втілення її у життя більшовицькою партією в Росії. М. Сціборський наголошує, що на відміну від європейської соціал-демократії, “яка послугоувалася супроти капіталізму опортуністичною тактикою еволюції” російський варіант соціалістичних перетворень цілковито базувався на революційних методах терору.

Незважаючи на жорстокість ленінської практики завоювання та закладення основ радянської держави, комунізм зразка кінця 1930-х рр. ним трактується як такий, що “пройшов складну еволюцію власної дегенерації, самодеградуючися до сталінізму”². Однією з чи не найважливіших ознак сталінського режиму автор називає наявність партійної монополії на формування суспільної думки, його прагнення знищити “мислячу особистість”, перетворення її в механізованого робота комуністичної системи – без власної душі, волі, розуму, бажань і прагнень”³. Виходячи з усвідомлення антигуманної сутності більшовицького режиму, М. Сціборський дещо ідеалізовано трактує його тогочасний стан як критичний, що ось-ось розпадеться під тиском руйнівної сили внутрішніх протиріч. Не вдаючись до більш розлогої аргументації причин близького краху, він обмежується констатацією суті “сталінізму – як рештки неактуальної вже комуністичної догми”⁴.

Ключовою ознакою сталінського режиму М. Сціборський так само називає диктатуру більшовицької партії, яка використовує державний механізм виключно з метою силового утримання влади. На думку автора, впродовж 1920 – 1930-х рр. у СРСР

відбулася трансформація політичної системи в напрямку від “диктатури компартії до нічим не обмежуваної автократичної деспотії людини, ... персоналістичний режим сталінізму, що став самоціллю”⁵. Аналізуючи структуру радянського соціуму, М. Сціборський виокремлює кілька основних страт, наголошуючи при цьому, що в основу класифікації покладено не традиційний соціальний розподіл на “трудова і нетрудова верстви”, а політичний – “певна чи непевна дана людина, дана група людей пануючій класі”⁶.

Значна увага в роботі приділена темі розв’язання більшовиками національної проблеми. М. Сціборський наголошує на спадкоємності дискримінаційної національної політики радянської влади і царської Росії. Однак, на думку автора, її ленінський варіант має певні зовнішні відмінності, викликані низкою причин. Насамперед, у перші десятиліття більшовицького правління національна політика вирізнялася певним лібералізмом, що виявилось в “коренізації” і сприяло піднесенню національної самосвідомості в середовищі українців, білорусів, фінів та інших народів. Побачивши у цьому загрозу існуванню держави як єдиного цілого, влада різко змінює курс у напрямі посилення процесу асиміляції – декларується “культ “общавоатечества””⁷. Сціборський має рацію, оскільки в середині 1930-х років з подачі М. Бухаріна починає розвиватися і поширюватися теза про нову спільність людей – “єдиний радянський народ”, яка, як відомо, через кілька десятиліть по тому (в 1970-х роках) особливо активно впроваджуватиметься в життя.

Окрему увагу автор приділяє аналізу базового підґрунтя нової національної політики сталінізму зразка 1930-х рр. М. Сціборський знову ж таки вбачає очевидні паралелі між царською Російською імперією та більшовицькою Країною Рад, наголошуючи на наявності “старих тенденцій, що пляні духовому оформлюються в клясичний московський месіанізм, а в політичному – в імперіалізм”⁸. Антигуманна, терористична сутність сталінізму як ідеології, державної політики, врешті-решт, політичної системи, розкривається не тільки у внутрішній, але й зовнішній політиці. Дуже актуальними є твердження М. Сціборського про те, що більшовизм по-суті свій є чинником “ідейного і соціально-політичного деструктивізму” у світовому масштабі. Свої висновки автор зробив на підставі офіційно оприлюднених даних, які засвідчують, що тільки впродовж 20 років існування “червона Москва” стала ініціатором 10 воєн і 10 революцій, спровокувала у світі 97 заворушень. При цьому, як правило, вона намагалася залишатись “в тіні”, підбурюючи до хаосу місцеві деструктивні елементи.

Здійснений М. Сціборським аналіз сталінізму а ргіогіне міг бути вичерпним, оскільки більшовицька політична система на той час перебувала у стадії свого активного конструювання. Тому окремі висновки автора (щодо посилення позицій національних регіонів, слабкості СРСР на міжнародній арені) виявилися дещо передчасними.

Успішне завершення Радянським Союзом Другої світової війни сприяло не тільки посиленню більшовицького режиму, але й поширенню його, користуючись правом переможців, за межі країни. Від середини 1940-х років сталінізм сягає піку свого розвитку. Перемога у німецько-радянській війні сама по собі використовується офіційною пропагандою як дієвий інструмент насадження тоталітарної влади, а героїзм і жертвність громадян Радянського Союзу як на фронті, так і в тилу ворога партійні ідеологи розглядають виключно як тло “героїчної діяльності керівної і спрямовуючої сили радянського народу – ВКП(б) на чолі з Й. Сталіним”.

Тривалі і кровопролитні протистояння українського визвольного руху радянізаційним процесам в Україні, особливо в її західних областях, супроводжувалося використанням не тільки збройних, але й політико-пропагандистських ресурсів. На всіх етапах національно-визвольної боротьби “Головне командування УПА і провід ОУН чинили політичний опір тоталітарному режимові, організовуючи широкомасштабну активну ідеологічну роботу, яка набувала ознак психологічної війни”⁹. Впродовж 1940-х років на шпальтах численних підпільних видань друкуються публіцистичні твори провідних українських політичних діячів – Й. Позичанюка (Д. Шанхай), П. Федун (П. Полтава), П. Дужого (Арсен Панасенко), О. Дяківа (Горновий), Я. Старуха (Ярлан), котрі у своїх публікаціях намагалися доступною для пересічного читача мовою розкрити суть більшовицько-радянської політичної системи сталінського зразка, навести серйозні контраргументи ворожій пропаганді. Їх аналіз дав підстави для висновку, що “в осмисленні суспільно-політичного і соціально-економічного устрою, що існував на теренах України і Радянського Союзу, українська суспільно-політична думка досягла найвищого рівня, випередивши європейських філософів, політологів, та й істориків повоєнного часу”¹⁰.

Тодішні західні інтелектуали, у переважній своїй більшості, за влучним висловом американського професора Нормана М. Наймарка, “демонстрували ходіння навшипинки” навколо питань, які вимагали оціночних суджень політики СРСР, нехай навіть очевидно злочинного характеру. Натомість практично в усіх підпільних працях українських авторів сталінізм характеризується як диктаторський, тоталітарний режим, “російська імперіалістична держава”¹¹, “безоглядна тиранічна диктатура, доведена до максимальних границь. Система всевладного, всеохоплюючого тоталізму і державного централізму”¹², що базується на “необмеженій політичній владі однієї партії”¹³. Підставою для таких висновків слугували не декларовані в офіційних пропагандистських гаслах та партійних документах “величезні здобутки та досягнення” більшовицької влади, а реальна картина її практичної діяльності в усіх сферах життя: від економічної (насамперед, політика колективізації з усіма демографічними наслідками двох голодоморів) до національної (репресії та відвертий геноцид окремих етносів і націй СРСР).

На відміну від своїх зарубіжних колег, українські публіцисти мали нагоду зіткнутися з практикою сталінського буття не в теоретичній, а в практичній площині, що дозволило їм ще задовго до появи “загальної моделі тоталітаризму” Карла Фрідріха й Збігнева Бжезінського¹⁴, визначити основні ознаки сталінізму – найбільш яскраво вираженого різновиду тоталітарного політичного режиму. Відтак, виписані, так би мовити “з натури”, вони досить виразно і доказово характеризують радянську політичну систему сталінського зразка. Зокрема, П. Федун–“Полтава” вслід за М. Сціборським називає СРСР “найбільшою у світі експлуататорською системою, ... де на ділі панує абсолютна диктатура цк компартії, шаліє жажливий терор НКВД, перед чим блідне найжорстокіша диктатура, найдикіший терор дотепер знані світовій історії, грубо потоптано демократію, гідність людської особи”. Автор схильний вважати більшовизм “грізнішим, небезпечнішим рецидивом реакції в історії людства як фашизм”¹⁵.

Переважає більшість публіцистів особливу увагу звертає на ідеократичний характер більшовицької влади в СРСР. “Світом навиворіт” називає цю систему американський дослідник М. Маля. “Світом, де (всупереч соціології самого К.Маркса) ідеологія і політика виявлялися швидше “базисом”, аніж “надбудовою” системи, і де соціоекономічні рішення не прямо виходили з того партійного базису”¹⁶. Усі без винятку сфери

державного та суспільного життя в СРСР були втиснуті у вузькі рамки більшовицької ідеології, яка була ні чим іншим, як реалізацією потреб та інтересів партократів на чолі зі Сталіним. Роль своєрідних промотеціє ідеології виконувала багаточисельна армія партійних пропагандистів, як в особі штатних працівників парткомітетів, так і наукової та творчої інтелігенції. Щодо останніх, то влада свідомо протегувала тій її частині, котра виявляла готовність обслуговувати потреби більшовицько-радянської номенклатури, що, насамперед, виявлялися в прагненні “легітимізувати свої інституції і владу та укорінити потрібні їй переконання й норми поведінки”¹⁷.

Я. Старух цілком слушно виокремлює дві основні теми, найбільш активно використовані сталінською пропагандою – “національні взаємини і наука історіографія”. Метаморфоза радянської історичної науки полягала в тому, що, починаючи з 30-х років, донедавна гостро критиковані старі імперські міфи (на кшталт глорифікації російських царів, православ’я, перемог царської армії тощо), набувають нового звучання. “Повернено саме до традиціоналізму, до вибілювання і обожування цілої минулої російської історії, – наголошує Я. Старух. – Забуто нагло про реакційність і імперіалізм царів, про загарбницьку політику і про утиски та гноблення інших народів, забуто про все, про що дотепер самі вчили, як про непорушну святість марксистської науки, і завернули до того всього, що було до того часу викляте клеймом фашизму і реакції”¹⁸. В основу нової ідеології було покладено ідею спадковості, тяглості великодержавницьких традицій, однак з наголосом на те, що їх носієм та охоронцем виступає російський народ. Експлуатація офіційною більшовицькою пропагандою сталінської теорії про вищість і керівну роль російського народу в процесі державотворення теж стає предметом гострої критики з боку української підпільної думки.

Подальшого розвитку в підпільній публіцистиці набула тема соціальної стратифікації в СРСР, піднята свого часу М. Сціборським. О. Дяків-Горновий пише про “більшевицьку партію – нову клясу визискувачів”, наголошуючи, що цей клас утворився “не на основі приватної власності на знаряддя і засоби виробництва, а на ґрунті необмеженої політичної влади однієї партії”¹⁹. Схожу позицію в цьому питанні займає П. Федун-“Полтава”, котрий так само вважає монополію “більшевицької партії на політичну владу” основною причиною “розпаду суспільства в ССРСР на два антагоністичні кляси – клясу експлуататорів, що її становлять большевицькі верховоди партії, адміністрації, армії і клясу експлуатованих, що її становлять мільйонові маси працюючих – селян, робітників і інтелігенції”²⁰. Підпільні автори у своїх працях намагаються аргументовано довести облудність пропагованої більшовиками тези про безкласовість радянського суспільства, відсутність антагонізмів, викликаних соціальною нерівністю. Мусимо констатувати, що українська підпільна публіцистика майже за півстоліття до появи відомої праці М. Восленського (“Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза”) фактично виокремила більшовицьку партноменклатуру в окрему соціальну страту, виділивши її основні характеристики.

Чи не найважливішою сутнісною ознакою сталінського тоталітарного режиму публіцисти називають “більшовицький терор, розміри якого нічим не поступаються перед кривавими практиками гітлеризму”²¹, цілковите панування диктатури та беззаконня²². Теза про терористичний, насильницький характер радянської політичної системи є ключовою практично в усій підпільній українській публіцистиці.

Зважаючи на актуалізацію у повоєнний період теми про боротьбу з нацизмом і фашизмом, переважна більшість авторів намагається провести паралелі між сталінізмом та гітлеризмом, акцентуючи при цьому увагу на “тероризмі” як спільній точ-

ці дотику між ними. Фокусування уваги на цій темі було викликане необхідністю українського самостійницького руху знаходити контраргументи на масовані атаки більшовицької пропаганди, спрямовані на звинувачення націоналістів у співпраці з гітлерівською Німеччиною. Важливо підкреслити, що свій інформаційний посил українські публіцисти спрямовували не тільки на українську аудиторію, але й “західний світ”, сподіваючись таким чином “розбудити Європу”, привернути увагу на безпекові загрози, які містить в собі злочинний сталінський режим. “Московський більшовизм – це, даліше, одна велетенська система концентраційних таборів, сибірських заслань, примусової невільничої праці, багатомільйонних лав політ’в’язнів, а також екзекуцій смерті, – пише Я. Старух. – Табори грози, упадку і людського звиродніння, оці славні освенціми і майданеки, фабрики смерті, були не лише в західного тоталітарного варвара, але були і до сьогоднішнього дня є в неменшій кількості, в його немов би рідного східного братчика. Одинока різниця полягає в тому, що про мільйони нещасних жертв тих таборів ніхто не говорить, за виїмком хіба випадку Катина; а тих східних освенцімів, майданеків, вінниць і катинів напевно не менше, як в гітлерівській Німеччині”²³.

Про вражаючі масштаби державного терору в СРСР і відсутність адекватної реакції на це з боку цивілізованого Заходу йдеться у статті П. Федуна “Полтави” “Ганьба ХХ сторіччя”. Автор вважає ганебним і неприпустимим існування в центрі Європи “тюрми народів”, влада якої цинічно і безкарно збройно-терористичними методами придушує будь-які прояви національного спротиву, караючи при цьому не тільки активних учасників повстанського руху, але й пасивно співчуваючих їм громадян. Як і його колеги, П. Федун вважає, “що більшовизм від самого початку свого виникнення і до сьогодні – це ще грізніший, небезпечніший рецидив реакції в історії людства як фашизм”²⁴. Відтак надзвичайно важливим і водночас неймовірно складним завданням для тогочасного українського політикуму було донести до світової громадськості правду про справжню антигуманну суть більшовицького режиму, жертвою якого стали десятки тисяч українців, які зі зброєю в руках виборювали своє право на державну незалежність в лавах національного руху Опору.

На тлі сьогоднішньої так званої гібридної війни, котру Росія веде проти України, особливо чітко увиразнюються методи її ведення, ніби запозичені з арсеналу сталінського правління. Йдеться насамперед не стільки про використання найсучасніших видів воєнного озброєння, скільки інформаційних технологій із застосуванням відверто агресивної пропаганди. “На зовнішньому фронті пропаганда – це перша офензивна зброя, – наголошує Я. Старух, – що промощує шлях російському імперіалізму. На внутрішньому фронті вона доповнює поліційний терор і виконує функцію нагая, що безнастанно батожить загал громадян та змушує до непосильної праці, понад всякі норми і людські сили, щоб приготувати більше засобів, необхідних червоним тиранам на здійснення їх божевільних плянів про завоювання світу”²⁵.

Однією з характерних особливостей більшовицької преси, основного рупору влади, О. Дяків-Горновий називає професійне правило радянських журналістів “докорінно вивертати і перекручувати дійсність, дослівно, робити з чорного біле, а з білого чорне. Ніде в світі ця метода не розвинена так, як в СРСР. Тут вона досягнула своїх вершин. Наймерзенніша брехня, найпідліший наклеп, найрафінованіше крутіїство – ось елементи, що роблять цю методу такою досконалою”²⁶. Основною причиною, яка зумовила можливість цього, була відсутність вільної преси, панування партійної монополії на усі без винятку засоби масової інформації в СРСР.

Традиційність більшовицької практики використання пропаганди як інструменту, методу і засобу боротьби з опонентами стала окремим предметом критики багатьох українських підпільних публіцистів. Крім О. Дяківа, тема “ідеологічного фронту” боротьби зі сталінським режимом піднімається й П. Федуні. Публіцист називає найбільш поширені прийоми сталінської пропаганди: “а) перекручування, всупереч на-уці, історичних фактів, ненаукове, тенденційне їх висвітлювання; б) ліквідація всіх осередків вільної української науки; в) знищення всіх її творів; г) моральний терор супроти діячів цієї науки і, в разі опору з боку останніх, їх фізичне знищення”. З метою дискредитації повстанського руху як всередині країни, так і за її межами влада практикувала “поширювання найпідліших наклепів на український самостійницький рух; очорнювання різними брудними вигадками керівників українського національно-визвольного руху”²⁷. Радянська пропагандивна машина намагалася насаджувати негативне сприйняття українського національного руху не тільки серед радянських громадян, але й світової громадськості, нав’язуючи міфи і негативні стереотипи щодо ОУН і УПА – “українсько-німецькі націоналісти”, “фашистські прислужники, за-проданці” тощо. Як бачимо, більшовицька пропаганди сталінського зразка нічим принципово не відрізняється від її сьогоденного аналогу в Російській Федерації, продовжуючи виступати основним видом конфліктного інструментарію в руках російської державної еліти.

Отже, український повстанський рух 1930 – 1940-х рр. варто розглядати не тільки з огляду на важливість вивчення досвіду збройної боротьби за незалежність, але і його теоретичного спадку. Потужний пласт підпільної публіцистики свідчить про високий рівень теоретичного осмислення в українській суспільно-політичній думці соціально-економічного та суспільно-політичного устрою радянської держави. Окремі висновки теоретиків українського самостійницького руху, наприклад, щодо сталінізму як політичної системи, значно випередили дослідження зарубіжних науковців повоєнного періоду.

¹ Сціборський М. Сталінізм / М. Сціборський. – [Б.м.]: Ви-тво ім. Хвильового, 1947. – С. 14.

² Сціборський М. Сталінізм / М. Сціборський. – [Б.м.]: Ви-тво ім. Хвильового, 1947. – С. 14.

³ Сціборський М. Сталінізм ... – С. 14.

⁴ Сціборський М. Сталінізм ... – С. 20.

⁵ Сціборський М. Сталінізм ... – С. 22.

⁶ Сціборський М. Сталінізм ... – С. 23.

⁷ Сціборський М. Сталінізм ... – С. 35.

⁸ Сціборський М. Сталінізм ... – С. 46.

⁹ Нагірняк М. Я. Політична та ідеологічна боротьба ОУН і УПА з радянським режимом у по-воєнні роки / А. Я. Нагірняк, М. Я. Нагірняк // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – 2011. – № 693: Держава та армія. – С. 224.

¹⁰ Русначенко А. Розумом і серцем. Українська суспільно-політична думка 1940 – 1980-х років / А. Русначенко. – Київ, 1999. – С. 83–84.

¹¹ Дума П. Большевицька демократизація Європи / П. Дума // Літопис УПА. Том 24. – Торонто-Львів, 1995 – 1996. – С. 371.

¹² Старух Я. Опір фашизму // Літопис УПА. Нова серія. Том 21 / [упор. В. Мороз]. – Київ-Торонто, 2012. – С. 691.

¹³ Дяків-Горновий О. СРСР – країна найжорстокішого гноблення і визиску працюючих // Дяків-Горновий. Ідея і Чин. Повна збірка творів. – Нью-Йорк – Торонто – Мюнхен, 1968. – С. 192.

- ¹⁴ Friedrich Carl. J. Totalitarian Dictatorship and Autocracy / Carl. J. Friedrich, Zb. Brzezinski. – Cambridge (mass.): Harvard university press, 1965.
- ¹⁵ Федун П. Ганьба ХХ сторіччя / П. Федун // Федун Петро – “Полтава”. Концепція Самостійної України. Том 2. Документи і матеріали / [упоряд. і відпов. ред. М. Романюк]. – Львів, 2013. – С. 329.
- ¹⁶ Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917 – 1991 / Мартін Маля. – Київ, 2000. – С.14.
- ¹⁷ Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Ева М. Томпсон / [пер. з англ. М. Корчинської]. – К., 2008. – С.258.
- ¹⁸ Старух Я. Опір фашизму ... С. 696.
- ¹⁹ Дяків-Горновий О. СРСР – країна найжорстокішого гноблення... – С. 194.
- ²⁰ Федун П. Передпосилки поширення нашого руху в умовах большевицького СРСР // Петро Федун – “Полтава”. Концепція Самостійної України. Том 1. Твори / [упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк]; НАН України. Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича; Центр незалежних історичних студій. – Львів, 2008. – С. 206.
- ²¹ Старух Я. Опір фашизму... –С. 691.
- ²² Федун П. Шлях активної, збройної боротьби проти окупантів – єдино правильний шлях до національного визволення (в п'яті роковини існування і боротьби УПА) // Петро Федун – “Полтава”. Концепція Самостійної України. Том 1. Твори / [упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк]; НАН України. Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича; Центр незалежних історичних студій. – Львів, 2008. – С. 231–232.
- ²³ Старух Я. Опір фашизму ... С. 691.
- ²⁴ Федун П. Ганьба ХХ сторіччя ... – С. 329.
- ²⁵ Старух Я. Опір фашизму ... С. 699.
- ²⁶ Дяків (Горновий) Осип. Про свободу преси в СРСР [Електронний ресурс] // О. Дяків. – Режим доступу: <http://www.kavkazcenter.com/ukr/content/2009/12/04/11941.shtml>
- ²⁷ Федун П. Ганьба ХХ сторіччя... –С. 333.

Галина Стародубець.

Сталінізм в оцінці політичної думки українського визвольного руху 1930 – 1940-х років.

Аналізується теоретична спадщина українського визвольного руху 1930 – 1940-х рр. з погляду висвітлення у ній проблеми сталінізму. Акцентується увага на характеристиці основних ознак сталінізму, виділених авторами підпільних публіцистичних творів.

Galina Starodubets.

The Stalinism in estimation of the political thought of Ukrainian rebellious movement of 1939 – 1940 years.

The theoretical heritage of Ukrainian rebellious movement in 1930 – 1940 years in the frame of the problem of Stalinism is analyzed. The attention is paid to characteristics of the main features of the Stalinism, defined by the authors of the underground publicist works.